

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ТЕОРІЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАКТИК ЯК ПРЕДМЕТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ КРИМІНОЛОГІЇ

Проблема інституціоналізації кримінальних практик у кримінологічній літературі в Україні на монографічному рівні почала вивчатись лише в останні роки, хоча очевидною була потреба в розробці теоретичної концепції, у якій були би розглянуті питання криміналізації сучасного суспільства та розширеного відтворення злочинності [1]. Разом є з тим слід зазначити, що у працях деяких відомих українських вчених йдеться про необхідність аналізу злочинності з позицій інституціоналізму. Про кримінологічні аспекти інституціональної теорії в межах соціологічних досліджень злочинності писали С. А. Гриценко та І. П. Рущенко, економічної злочинності — В. М. Попович, в контексті віктимологічних проблем — В. О. Туляков.

У Росії інституціональний підхід до вивчення злочинності застосовують Н. Б. Бараєва, С. Ю. Барсукова, Л. В. Гевелінг, С. П. Глінкіна, В. М. Єсіпов, В. О. Ісправніков, В. В. Колесников, І. М. Клямкін, Л. Я. Косалс, Ю. В. Латов, А. М. Олейник, В. В. Радаєв, Р. В. Ривкіна, Г. О. Сатаров, Л. М. Тимофеев та інші відомі науковці. Вагомим внеском у розвиток інституціонального підходу до вивчення злочинності стали докторська дисертація Н. Б. Бараєвої «Організована злочинність як соціальний інститут» (2002), дослідження тіншової економіки, засновані на трактуванні її як інституту (комплексу інститутів), здійснені Ю. В. Латовим; праці А. М. Олейника, який досліджував тюремну субкультуру та її вплив на суспільство.

Інституціоналізм не є новітньою концепцією. Ще Е. Дюркгеймом та Р. Мертоном було переконливо доведено, що аналіз девіантної поведінки передбачає вивчення соціальних інститутів, процесу «інституціоналізації порушень інституціональних правил». Формування інституціонального напрямку в правознавстві пов'язане з іменами М. Оріу, Л. Дюгі, Г. Гурвича, П. Сорокіна, Ж. Ренара. Помітне місце в західній науці займає інституціональний підхід до вивчення злочинності в межах теорії «економіки злочинів та покарань» (Т. Шеллінг, Г. Беккер). Інтерес до проблем злочинності в контексті інституціональної теорії виявляли лауреати Нобелівської премії М. Фрідмен, Д. Стіглер, Дж. Б'юкенен. Лідером неоінституціонально-еволюційної теорії справедливо називають американського вченого, лауреата Нобелівської премії Д. Норта, який створив широку концепцію інститутів та інституціональної динаміки. Для розвитку інституціональної теорії криміналізації суспільства важливо підкреслити, що в основі інституціоналізму Д. Норта знаходиться теорія людської поведінки.

Як відомо, особливу увагу функціональному навантаженню інститутів приділяв Е. Дюркгейм. Він уважав головною функцією соціальних інститутів за-

безпечення цілісності суспільства. Дюркгейм дотримувався ідеї про позитивність суспільних інститутів, які є найважливішим засобом самореалізації людини [2, 19; 3]. Соціальні інститути він образно визначав як «фабрики відтворення» соціальних відносин і зв'язків, вважаючи інститутами певні типи відносин між людьми, які постійно затребувані суспільством і тому відроджуються знову і знову [2, 184].

Доречно нагадати судження Е. Гіденса про те, що соціальні інститути «цементують суспільне життя», «забезпечують загальні угоди, вироблені людьми в спілкуванні один з одним та за сприяння яких досягається спадкоємність поколінь» [4, 344].

Безперечно, більша частина злочинів, які розглядаються нами як кримінальні практики — різновид соціальних протиправних практик, не відповідає таким критеріям. Найбільш повно проаналізовано механізм інституціоналізації неправових практик у соціології. Значний внесок у формування концептуальних основ інституціоналізації неправових практик та вивчення цієї проблеми зробила своїми працями російський академік Т. І. Заславська та її колеги [5–10].

Розглянемо, яким чином у літературі розкрито співвідношення різних видів неправових практик. «Неправові практики у найзагальнішому вигляді можна визначити як сукупність стійких і масових соціальних дій (взаємодій), пов'язаних із порушенням акторами різних рівнів норм права» — пишуть Т. Н. Заславська і М. А. Шабанова [9, 10–14]. Проте зміст, вкладений різними вченими в поняття норми і права, як вони зауважують, не однозначний. Відповідно до суто юридичного підходу право ототожнюється із законом і формально-правовими нормами, що його конкретизують. При цьому під правовими нормами розуміють всі загальнообов'язкові правила, що встановлює держава і охороняє закон. Ліберальна концепція праворозуміння розрізняє поняття права і закону, диференціює закони на правові та неправові, визнає нелегітимність неправових законів; враховує можливість різного сприйняття та оцінки одних і тих же законів різними соціальними групами як правовими чи неправовими. Ця концепція пропонує розглядати право як соціальне явище, незалежне від волі та свавілля законодавця, що має власну природу і базується на власному принципі [7].

У різних груп громадян існують певні уявлення про те, які соціальні дії є правовими, а які — неправовими. Причому для трансформуючих суспільств у цьому аспекті характерні особливо глибокі розходження між рядами і групами. З погляду вказаної концепції легітимність закону означає позитивне ставлення до нього членів суспільства, підтримку його і громадянами, і юридичними особами. І навпаки, стверджують Т. Н. Заславська і М. А. Шабанова, негативне ставлення людей до закону, його неприйняття означає, що закон не легітимний. Критерій легітимності, що базується на панівних правових уявленнях масових груп, відносно незалежний від фактичного стану та якості чинних формально-правових норм. У періоди радикальних перетворень, коли ще не склалися схвалені широкими масами зразки (норми) соціальних дій,

розбіжність між цими феноменами є особливо великою. Виходячи із цього, автори наведеної концепції розрізняють неправові і протизаконні соціальні практики. Під протизаконними практиками вони розуміють сукупність стійких і масових соціальних дій (взаємодій), пов'язаних із порушенням встановлених державою законів і підзаконних правових норм. Як правило, протизаконні практики є також неправовими, — підкреслюють Т. Н. Заславська і М. А. Шабанова. «Але в тих випадках, коли формальні норми самі мають неправовий, нелегітимний характер, соціальні практики, пов'язані з їх порушеннями, будучи формально протизаконними, можуть сприйматися суспільством як обґрунтовані, справедливі, правові. У багатьох сферах суспільного життя неправові практики розширюються, стають більш різноманітними, закріплюються в масовому досвіді. У кінцевому варіанті вони часто є органічною частиною нових суспільних інститутів, зумовлюючи їх «мутацію». Постійне відтворення цього процесу свідчить про те, що в його основі лежить певний соціальний механізм, знання якого має велике практичне і теоретичне значення. Причому не всі соціальні практики мають інституційний характер» [7].

Важливо звернути увагу на те, що, на думку Т. Н. Заславської і М. А. Шабанової, інституціоналізуються переважно ті соціальні практики, які вирізнялися або більшою значущістю та масовістю, або стійкістю і традиційністю. Саме такі практики становлять стійке ядро життєдіяльності певного суспільства, водночас ті, що виникли нещодавно, менш значущі, порівняно рідкісні, ненормативні або протизаконні практики представляють зазвичай її периферію. У здорових суспільствах і нормальних умовах державні закони та норми сприймаються більшістю громадян як справедливі і тому реалізуються в масових соціальних практиках. У суспільствах, які трансформуються, справа зовсім інакша, підкреслюють автори. Тривале ослаблення інституційних систем нерідко призводить до того, що відхилення реальних практик від правових норм стабілізується, у результаті чого вони набувають стійкого неправового характеру. Тим часом інституціоналізація неправових практик означає переродження (або мутацію) інститутів [9].

Сформульовані соціологами положення знаходять підтвердження в реальному житті: деінституціоналізація державних інститутів відбувається за рахунок проникнення кримінальних практик у їх діяльність. Думка авторитетних російських соціологів важлива для розуміння системності процесів криміналізації суспільства та інституціоналізації окремих видів кримінальних практик. Ми вважаємо, що багатомільйонна армія колишніх і діючих делінквентів під час своєї «практичної» діяльності цілком може вплинути на сутнісне буття того чи того соціального інституту. Мільйони осіб, що побували в місцях позбавлення волі, і діючих злочинців, є носіями особливої ідеології, заснованої на специфічних соціальних цінностях і установках. Тісний взаємозв'язок неправових (кримінальних) та правових практик відображає наше уявлення про злочинність як життєдіяльність людей в умовах інституціоналізованих «дозволів» і заборон. У дослідженнях інших авторів ми знаходимо підтвердження такої позиції.

Е. Н. Митракова цілком обґрунтовано стверджує, що розвиток неформального простору є закономірним явищем початкового етапу інституційної та суспільної трансформації як самоорганізуючі механізми налагодження громадської взаємодії в різних сферах життя суспільства. Неформальні відносини забезпечують оперативність і гнучкість у вирішенні індивідуальних та групових інтересів і потреб; створюють неформальні, дієві механізми соціального впливу, тиску і захисту своїх прав та законних інтересів, що підмінюють нерезультативне функціонування офіційних інститутів публічно-правової взаємодії. На її думку, неформальні практики — це не пасивна соціальна субстанція, а цілком активне, самодостатнє і саморозвинуте соціальне явище, що прагне заповнити собою прогалини та колізії у нормативно-правовому регулюванні суспільних та етнополітичних процесів, які зумовлюють конфліктогенну взаємодію офіційного і неформального просторів [11, 19].

Порівняльно-правові дослідження показують, що практично в кожній правовій системі існує концепція співвідношення формального і неформального права (офіційної та тіньової правотворчості). У межах цієї концепції є відносно чітке розуміння сутності неформального права, системи критеріїв, за якими ті чи ті тіньові відносини оцінюються суспільством як позитивні чи негативні, а також сформульована концепція інституціоналізації неформальних відносин і відповідний процесуальний механізм, що переводить позитивні правила і моделі відносин з неофіційної (тіньової) сфери у публічно-правові моделі взаємодії [11, 20].

Результати досліджень, проведених у Науково-навчальному Центрі з вивчення нелегальної економічної діяльності (Російський державний гуманітарний університет), засвідчили, що позалегальна практика в державах із перехідною економікою починається не як незалежна приватна ініціатива за межами чинного закону (як це буває, наприклад, у країнах, що розвиваються), а в надрах офіційного правового порядку. Формальне і неформальне, легальне і нелегальне становлять у них єдину систему, що охоплює не лише господарську діяльність, а й інші сфери суспільного буття — політику, адміністративну, правоохоронну і правозастосовну діяльність, сферу соціальних гарантій тощо. Позалегальність — об'єктивна кризова реакція функціональної структури суспільства на виниклий дисбаланс соціальної системи. З іншого боку, це своєрідний ресурс самовпорядкованої системи в умовах трансформації або знищення наявного інституціонального порядку. Позалегальність виникає в інституціональній сфері (виявляючись у функціональній), коли інститути, легітимуючі відносини і зв'язки соціальних структур, виявляються нездатними еволюційно і безконфліктно інтегрувати в себе визрілі в суспільстві нові явища [12; 13].

У зв'язку із цим особливу методологічну значущість для кримінологів має концепція інституціоналізації, розроблена Т. Лукманом і П. Бергером. На наш погляд, основні положення цієї концепції можуть бути взяті за основу інституціональної теорії криміналізації суспільства. Вони дають важливий інструментарій для пошуку відповіді на питання, яким чином кримінальні практики, типізуючись, віднаходять якості соціальних інститутів, а ті, у свою чергу,

відтворюють наступні кримінальні практики. Викладаючи цей матеріал, скористаємося дослідженням Е. А. Островської-молодшої, яка глибоко вивчала наукові погляди вказаних вчених [14] з посиланням на праці П. Бергера та Т. Лукмана.

Інституціоналізацію суспільства Т. Лукман і П. Бергер пов'язують, перш за все, з практичною діяльністю людей, яка має предметний характер, що цілком відповідає традиціям марксистського підходу до аналізу соціальних явищ. Т. Лукман і П. Бергер сприймають суспільство як об'єктивну реальність, продукт одомеченої людської діяльності, об'єктивованої історично. Об'єктивована соціальна реальність інституціональна і має примусову силу над індивідом. У своєму трактуванні об'єктивної реальності суспільства як типізованої діяльності Т. Лукман і П. Бергер дотримуються німецької традиції інтерпретації інституціонального генезису суспільства. Суспільство визначене ними як соціальна реальність, яку конструюють люди у процесі їхньої повсякденної взаємодії. Слідом за Х. Фрейером, А. Геленом, Х. Шельські вони розглядають виникнення інститутів як ознаку виникнення об'єктивної соціальної реальності. Дефініцію понять «інститут» і «інституціоналізація» Т. Лукман і П. Бергер пов'язують з аналізом об'єктивної реальності суспільства [14]. Суспільство у їхній інтерпретації постає як сукупний запас знань, що конструюється індивідами в процесі взаємодії та закріплюється соціально у вигляді інститутів — «об'єктивованих, наділених статусом фактичності типізації дій і діячів» [15, 92–101].

Об'єктивність інститутів, згідно з Т. Лукманом і П. Бергером, породжується їх відтворенням у поколіннях, їх історичністю. «Найбільш загальна відповідь на це запитання така: соціальний порядок — це людський продукт або, точніше, безперервне людське виробництво. Він створюється людиною в процесі постійної екстерналізації. Соціальний порядок у своїх емпіричних проявах не є біологічно даним або утвореним із будь-яких біологічних даних... Соціальний порядок не є частиною «природи речей» і не виникає за «законами природи». Він існує лише як продукт людської діяльності. І в своєму генезі (соціальний порядок як результат минулого людської діяльності), і в своєму теперішньому (соціальний порядок існує, лише оскільки людина продовжує його створювати у своїй діяльності) — це людський продукт ... Щоб зрозуміти причини (відмінні від тих, основу яких становлять біологічні константи) виникнення, підтримки і передачі соціального порядку, слід проаналізувати те, що міститься в теорії інституціоналізації», — пишуть Т. Лукман і П. Бергер [15, 89–90].

Соціальний порядок (тобто суспільство, створюване людиною) виникає, відповідно до тверджень Т. Лукмана і П. Бергера, саме в процесі інституціоналізації. У зв'язку з цим концепція інституціоналізації повинна бути інструментом аналізу походження соціального порядку, форм його підтримки і відтворення. Інституціоналізація, за Т. Лукманом і П. Бергером — динамічний процес виникнення, встановлення та передачі соціального порядку. У цьому процесі вони виокремлюють три послідовні етапи — типізацію, об'єктивацію і легітимацію [14, 100–102].

Перший етап інституціоналізації — *типізація*. Необхідною антропологічною умовою типізації є габітуалізація діяльності. «Будь-яка людська діяльність піддається габітуалізації (тобто призвичаюванню). Будь-яка дія, що часто повторюється, стає зразком, згодом вона може бути відтворена з економією зусиль та ipso facto усвідомлена його виконавцем як зразок. Крім того, габітуалізація означає, що дія, яка розглядається, може бути знову вчинена в майбутньому тим же чином і з тим же практичним зусиллям [15, 90].

Поняття «габітуалізація» є похідним від поняття «габітус» (від лат. *habitus* — властивість, стан, положення). Цей термін використовується сучасними криміналістами та судовими медиками, проте в кримінології він фактично не застосовується. Разом із тим механізм інституціоналізації кримінальних практик складно описати без використання концепції габітуалізації.

Концептуалізація цього поняття пов'язана з ім'ям П. Бурдьє, у теорії якого воно є центральною категорією, що дозволяє подолати антиномію детермінізму і свободи, свідомого і несвідомого, індивіда і суспільства. У книзі «Практичний сенс» П. Бурдьє розвиває власну версію соціальної теорії практик і відповідний понятійний апарат. Особливе місце в книзі відведене поняттю «габітус». Габітус визначається П. Бурдьє як сукупність практичних дорефлексивних і доінтенціональних схильностей соціального актора, які функціонують як «структуруюча структура», тобто як принципи, які породжують і організують практики та подання, об'єктивно пристосовані для досягнення певних результатів, але не передбачають свідомої націленості на ці результати [16]. Габітус постає як якась активна сила, що являє собою інкорпоровані соціальні структури та соціальні траєкторії індивідів і зумовлює всі можливі для індивіда практики і уявлення. Габітус, таким чином, є те, що генерує соціальні практики індивідів, причому найчастіше потайки від них самих [17].

Соціальні відносини, інтеріоризуючись в ході практичної діяльності, перетворюються на «практичні схеми» (схеми виробництва практик) — інкорпоровані структури. Останні у свою чергу зумовлюють екстеріоризацію об'єктивних структур, що їх породили, які полягають у відтворенні практик агентами. Соціальні структури обумовлюють практики та подання агентів, але агенти виробляють практики і тим самим відтворюють та (або) перетворюють структури. Детермінації, пов'язані з особливим класом умов існування, виробляють габітуси — системи стійких і переносних диспозицій, структуровані структури, схильні функціонувати як структуруючі структури, тобто як принципи, що породжують і організують практики та уявлення, які, хоча і можуть бути об'єктивно адаптованими до їхньої мети, проте не припускають усвідомлену спрямованість на неї і неодмінне оволодіння необхідними операціями, щоб її досягти. Як продукт історії габітус виробляє практики індивідуальні та колективні, а отже — саму історію відповідно до схем, породжених історією ..., дає гарантію тотожності та сталості практик в часі [18]. Габітус, за П. Бурдьє, функціонує як породжувальний механізм, здатний спонтанно виробляти в більшості соціальних ситуацій практики, що виражають один загальний принцип. Іншими словами, габітус — це здатність вільно реалізовувати на практиці засвоєні схеми

сприйняття, думки, комунікації, дії... Водночас габітус встановлює і жорсткі рамки обмеження цієї продуктивної здібності: соціальні відносини, продуктом яких він є, керують практиками — не в дусі лапласівського детермінізму, а з допомогою від самого початку заданих примусів і обмежень його винахідливості. Габітус не допускає «...ні створення чого-небудь небачено нового, ні простого механічного відтворення одвічно заданого». З позиції концепції габітусу «...агенти ніколи не бувають вільні, але ніколи ілюзія свободи (або відсутності примусу) не буває настільки повною, як у випадку, коли вони діють, йдучи за схемами свого габітусу, тобто об'єктивним структурам, продуктом яких є сам габітус: у цьому випадку агенти відчують примушення не більше, ніж тяжкість повітря». Як система практичних схем (диспозицій), тобто схем сприйняття, оцінювання, мислення і дії, габітус є «породжуючою основою» практик, виступаючи в ролі більш-менш сталого, більш-менш повного принципу об'єктивного узгодження практик агента або групи агентів. За відсутності видимого примусу або бажання окремих агентів, що належать до однієї групи, габітус гармонізує, робить їх практики «осмисленими» або «розумними», пов'язаними просто тому, що в ідентичних соціальних умовах виробляються схожі системи практичних схем. Отже, габітус являє собою, по-перше, умову узгодження практик агентів, що належать до однієї групи, при відсутності будь-якої мимовільної або нав'язаної організації індивідуальних практичних схем, і, по-друге, є самою практикою узгодження [17, 64, 67–68].

Розглядаючи механізм репродукування інституціональних моделей та інтерпретуючи їх стосовно тюремної системи, до концепції габітусу звертається А. Н. Олійник. На його думку, пояснення конгруентності слід шукати в існуванні умов, здатних перевести в активний стан габітуси, сформовані в'язницею та іншими тотальними інститутами. Ретроспективний аналіз становлення звичайної радянської людини приводить А. Н. Олійника до висновку, що конгруентність тюремної субкультури і «конституції» повсякденного життя радянських людей пояснюється існуванням одного і того ж типу владних відносин як у в'язниці, так і в довколишньому суспільстві [19, 7, 37]. «Габітус передбачає тенденцію до нескінченного відтворення думок, виразів, дій, способів сприйняття, формування яких завжди історично і соціально зумовлено» [19, 37; 20, 116].

Базуючись на концепції габітусу, Т. Лукман і П. Бергер описали процес типізації практик. На їхню думку, найбільш важлива частина габітуалізації людської діяльності пов'язана з процесом інституціоналізації. Остання виявляється скрізь, де здійснюється взаємна типізація узвичаєних дій діячами різного роду. Типізації узвичаєних дій, що становлять інститути, завжди розділяються; вони доступні для розуміння всіх членів певної соціальної групи, і самі інститути типізують й індивідуальних діячів, й індивідуальні дії. Витоки будь-якого інституційного порядку містяться у типізації здійснюваних дій, як наших власних, так і інших людей. Це означає, що одного індивіда об'єднують з іншими певні завдання, збіг етапів їх досягнення, більше того, не тільки певні дії, а й форми дій типізуються [15, 90–92, 122].

Другий етап інституціоналізації, відповідно до концепції Т. Лукмана і П. Бергера, — об'єктивація, тобто процес, за допомогою якого екстерналізовані продукти людської діяльності набувають характеру об'єктивності. Об'єктивація передбачає перетворення інститутів на об'єктивну соціальну реальність. Об'єктивність інституційного світу — хоч би якою важкою не здавалася вона індивіду — створена людиною, сконструйована об'єктивність. Інституційний світ — як і будь-який окремих інститут — це об'єктивована людська діяльність. Інакше кажучи, незважаючи на те, що соціальний світ визначений об'єктивністю в людському сприйнятті, тим самим він не набуває онтологічного статусу, незалежного від людської діяльності, у процесі якої він і створюється. Інституційний світ сприймається як об'єктивна реальність. У нього є своя історія, що існувала до народження індивіда, яка недоступна його індивідуальній пам'яті. Він існував до його народження й існуватиме після його смерті. Сама ця історія як традиція наявних інститутів має характер об'єктивності. Інститути передбачають історичність і контроль. Взаємні типізації дій поступово створюються в ході спільної історії. Вони не можуть бути створені моментально. Інститути завжди мають історію, продуктом якої вони і є. Інститути, вже завдячуючи самому факту їх існування, контролюють людську поведінку, встановлюючи зумовлені її зразки, які надають поведінці один з багатьох, теоретично можливих напрямів. Важливо підкреслити, що цей контролюючий характер властивий інституціоналізації як такій, незалежно від того і ще до того, як були створені будь-які механізми санкцій, що підтримують інститут. Сказати, що частина людської діяльності була інституціоналізована, — отже сказати, що частина людської діяльності була піддана соціальному контролю [15, 93–94, 103].

Т. Лукман і П. Бергер на підставі того, що інститути як історичні та об'єктивні фактичності постають перед індивідом як незаперечні факти. У цьому ракурсі інститути виявляються для індивіда зовнішніми, такими, що зберігають свою реальність незалежно від того, чи подобається вона йому. Він не може позбутися їх. Вони мають над ним примусову владу і самі по собі, завдяки силі своєї фактичності й завдяки механізмам контролю, які зазвичай мають у своєму розпорядженні найбільш важливі інститути. Важливо мати на увазі, що взаємозв'язок між людиною — творцем і соціальним світом — його продуктом є діалектична людина, (звичайно, не в ізоляції, але у своїй спільності) і її соціальний світ взаємодіючи одне з одним. Продукт чинить зворотний вплив на виробника. Об'єктивність соціального світу означає, що останній протистоїть людині як щось зовнішнє щодо неї [15, 101–102, 145].

Третій етап інституціоналізації — *легітимація*. За Т. Лукманом і П. Бергером, легітимації — це когнітивні та нормативні інтерпретації інституційного порядку, що сприймаються в процесі соціалізації. Цьому етапу відповідає розширення інституційного порядку за межами життя одного покоління. Початковий зміст інститутів недоступний для їх розуміння в термінах пам'яті. Тому тепер необхідно витлумачити їм цей зміст у різних формулах легітимації. Вони повинні бути послідовними і вичерпними в термінах інституційно-

го порядку, щоб стати переконливими для нового покоління. Звідси виходить, що, розширюючись, інституційний порядок створює відповідну завісу легітимації, яка простирає над ним своє захисне покривало когнітивної та нормативної інтерпретації. Ці легітимації завчаються новим поколінням в ході того ж процесу, який соціалізує їх в інституційний порядок. «Інститути повинні утвердити свою владу над індивідом (що вони і роблять), незалежно від тих суб'єктивних значень, які він може надавати кожній конкретній ситуації, — пишуть Т. Лукман і П. Бергер. — Чим більше поведінка інституціоналізована, тим більш вона стає передбачувана, а отже, і контрольована» [15, 104–105]. Т. Лукман і П. Бергер підкреслюють, що інституціоналізація не є незворотнім процесом: через багато історичних причин кордони інституціоналізованих дій можуть зменшуватися; в окремих сферах соціального життя може виявлятися деінституціоналізація [15, 134–135].

Теорію, висунуту Т. Лукманом і П. Бергером, можна взяти за концептуальну основу інституціоналізації кримінальних практик і формування кримінальних соціальних інститутів. Толерантність до девіантної поведінки зростає. Виник сектор анархічного порядку, що включає не лише економічну самодіяльність, а й кримінал, той же, який хотів робити те ж, що й багато інших, — великі гроші, але незаконним шляхом, тим більше, що закони якщо і приймалися, то не діяли [21]. «Тут ми зіштовхуємося з феноменами криміногенної системи — особливого суспільного організму, який, за словами Д. Ігнатюса, робить злочинців із людей (точніше, виконавців зовсім інших соціальних ролей), які в інших умовах могли б вести чесний спосіб життя», — зауважує Л. В. Гевелінг [22].

Пристосування до соціальної реальності є важливою ланкою в механізмі криміналізації злочинної поведінки. У зв'язку із цим необхідно з'ясувати проблему формування адаптивних кримінальних практик.

Якщо розглядати проблему інституціоналізації злочинності крізь призму адаптації населення до соціальних змін, потрібно погодитися з Є. М. Аврамовою в тому, що «раціональна поведінка» може продукувати відтворення кримінальних практик [22]. Кримінальні форми виживання почали освоюватися цілком звичайними людьми; виник своєрідний приватний сектор правонігілістичного порядку, що допускає кримінальну діяльність. У ряді регіонів практично панує беззаконня, а повнота влади перебуває в руках таємних «хазяїв» — кримінальних авторитетів і корумпованих чиновників та представників правоохоронних органів [23].

Про основи концепції злочинної адаптації досить повно розповів у своїй монографії І. П. Руценко [24, 156–165]. Він розглянув ряд аналітичних категорій, які безпосередньо стосуються елементів механізму адаптації і визначив зміст адаптації. На його думку, у процесі адаптації людина повинна включитися в соціальну структуру, систему чинних соціальних відносин, тобто стати носієм цих відносин і елементом соціальної системи; самоідентифікуватися із середовищем; вступити в обмін відповідно до прийнятих правил, норм, традицій. Здійсненню перших двох передумов адаптації сприяє реалізація треть-

ого (і найбільш важливого) акту, що дає можливість використовувати соціальне середовище, задовольняти потреби, розвинутися як особистість. Дії, які відбуваються в системі «агент — середовище», і порушують «нормальну» адаптацію, на його думку, відхиляються від зазначених актів, потрапляють до класу «злочинної» адаптації [24, 154–155].

Для класового, індустріального, демократичного суспільства вирішальним фактором адаптації, — пише І. П. Руценко, — є включення в економічні структури і відповідні відносини та інститути. Посягання на приватну власність, економічні злочини — наприклад, несплата податків — розглядаються як тяжкі провини і можуть призвести до жорстких покарань, тому що вони розцінюються суспільством як замах на основні, структурні принципи. Свого часу американська Феміда саме з цієї причини заарештувала відомого мафіозі Альфонсо Капоне (Аль Капоне), засудивши його в 1933 р. до 11 років тюремного ув'язнення. Такої проблеми не було у радянських людей. Але страшною провинною вважався «дефект ідентичності», підозра в тому, що людина «не наша», «не радянська», що вона належить до інших спільнот, підтримує з ними відносини. Важка доля спіткала тих, хто не міг розчинитися в масі робітників і «справжніх радянських людей» через своє походження, національність, освіту тощо», — справедливо зазначає І. П. Руценко [24, 154–155].

У якості висновків варто зазначити наступне. Теоретичні та практичні аспекти механізму інституціоналізації кримінальних практик у кримінологічній літературі потребують глибокого всебічного вивчення. Більшою мірою це питання досліджено російськими вченими стосовно неправових практик. Незважаючи на збіг цілого ряду ознак і властивостей, було б помилково ототожнювати процеси та механізми інституціоналізації неправових і кримінальних практик. Безперечний взаємозв'язок цих видів соціальних практик, але й безперечна особлива соціальна та психологічна природа злочинності.

Відносно багатьох неправових практик можна зазначити, що вони постають у соціальному вимірі як різновид соціальних інститутів. При цьому ми, слідом за соціологами, зауважуємо, що йдеться не про легальні загальноновизнані соціальні інститути, а тіньові, які в багатьох випадках підміняють офіційні інституції. Однак зовсім не всі кримінальні практики можуть мати властивості та ознаки, що дають підставу говорити про них, як про інституціоналізоване соціальне явище. Більша частина кримінальних практик не відповідає критеріям навіть тіньового соціального інституту, тому що виконують явно деструктивні, руйнівні функції. У зв'язку з цим не можна погодитися з думкою, що злочинність сьогодні постає як всеосяжний соціальний інститут. Такі різноманітні злочини (кримінальні практики), як вбивства, розбої, зґвалтування, терористичні акти тощо, з одного боку, та корупція, податкові, службові, екологічні злочини, з іншого, через об'єктивні та суб'єктивні фактори не можуть сформуватися в єдиний соціальний інститут. У цьому випадку можна говорити лише про інституціоналізацію окремих кримінальних практик. Із цього погляду ми виділяємо злочини, які можуть бути інституціоналізовані і виконувати функції соціального інституту, наприклад, тіньова економіка, і злочини, які ні за яких

умов не можуть бути основою інституціоналізації кримінальних практик, наприклад, насильницькі статеві злочини.

Злочинність за своїми якісними та кількісними характеристиками, територіальною поширеністю, соціально-демографічними ознаками осіб, до неї втягнутих, представляє стійке соціальне явище, яке розвивається відповідно до логіки розвитку суспільства в цілому. Суперечності і невідповідності в інституціональній системі реформованого суспільства, виступаючи важливим джерелом неправових практик, поступово втягують кримінальні практики у свою орбіту, перетворюючи їх на елемент інституціональної системи суспільства. Злочинність не просто вплетена в сучасні трансформаційні відносини: йде активний процес інституціоналізації окремих видів кримінальних практик, тобто перетворення злочинності на стійкий феномен, який постійно відтворюється та, інтегруючись у формовану систему суспільних відносин, стає нормою (звичним зразком) поведінки.

Поширеність кримінальних практик у повсякденному житті призводить не тільки до звикання й адаптації до злочинності, а й формує особливий морально-правовий стан суспільства, у якому дотримання правових приписів може вважатися «аномальним» явищем, а вміння обійти закон — життєвим правилом.

Аналіз порушених у цій статті проблем ставить питання про розвиток нового наукового напрямку в кримінології — інституційної кримінології. Є підстави стверджувати, що саме в рамках інституціональної кримінології, на стику таких наук, як кримінологія, філософія права, соціологія, політологія, соціальна психологія, можливо глибоке вивчення конкретних механізмів інституціоналізації злочинної поведінки та розробка адекватних соціальних заходів реагування на ці процеси.

Література

1. Дремін В. Н. Преступность как социальная практика (институциональная теория криминализации общества) : монография / В. Н. Дремін. — О. : Феникс, 2009. — 616 с.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. — М. : Наука, 1990.
3. Дюркгейм Э. Педагогика и социология // Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. — М., 1995. — С. 244–264.
4. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. — М. : Эдиториал УРСС, 1999.
5. Заславская Т. И. О социальных факторах расхождения формально-правовых норм и реальных практик // Куда идет Россия? Формальные институты и реальные практики / под общ. ред. Т. И. Заславской. — М. : МВШСЭН, 2002. — С. 11–21.
6. Заславская Т. И. Социальные механизмы трансформации неправовых практик / Т. И. Заславская, М. А. Шабанова // Общественные науки и современность. — 2001. — № 5. — С. 5–24.
7. Заславская Т. И. Неправовые трудовые практики и социальные трансформации в России / Т. И. Заславская, М. А. Шабанова // Социологические исследования. — 2002. — № 6. — С. 3–17.
8. Заславская Т. И. О социальном механизме посткоммунистических преобразований в России // Социологические исследования. — 2002. — № 8. — С. 3–16.
9. Заславская Т. И. К проблеме институционализации неправовых социальных практик в России: сфера труда / Т. И. Заславская, М. А. Шабанова // Мир России. — 2002. — Т. 11, № 2. — С. 3–38.
10. Заславская Т. И. Социальная неравносность переходного общества // Общественные науки и современность. — 1996. — № 4. — С. 5–14.

11. Митракова Е. Н. Институционализация неформальных политико-правовых практик в современной России как угроза национальной безопасности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Е. Н. Митракова. — Ростов н/Д, 2005.
12. Тимофеев Л. М. Научно-учебный Центр по изучению нелегальной экономической деятельности: итоги и перспективы, общие принципы и направления деятельности [Электронный ресурс] / Л. М. Тимофеев // Российский государственный гуманитарный университет. — Режим доступа : <http://www.rsuh.ru/article.html?id=66>.
13. Тимофеев Л. М. Право собственности в СССР: коммунистическая доктрина и теневая реальность // Россия и современный мир. — 2000. — № 4. — С. 53–66.
14. Островская-младшая Е. А. Концепции институционализации в германской теоретической социологии второй половины XX века // Вестник РУДН. Серия «Социология». — 2003. — № 1 (4). — С. 96–113.
15. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. — М. : Медиум, 1995.
16. Бурдые П. Практический смысл : пер. с фр. / П. Бурдые ; общ. ред., пер. и послесл. Н. А. Шматко. — СПб. : Алетей ; М. : Ин-т эксперим. социологии, 2001. — 562 с.
17. Шматко Н. А. Габитус в структуре социологической теории // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — Т. 1, № 2. — С. 59–69.
18. Бурдые П. Структура, габитус, практика // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — Т. 1, № 2. — С. 40–58.
19. Олейник А. Н. Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти / А. Н. Олейник. — М. : ИНФРА-М, 2001. — 418 с.
20. Ensminger J. Making a Market. The Institutional Transformation of an African Society / J. Ensminger. — Cambridge : Cambridge University Press, 1992.
21. Федотова В. Г. Криминализация России. Автохтонный капитализм как реакция на правый радикализм // Свободная мысль. Теоретический и политический журнал. — 2000. — № 2. — С. 34–51.
22. Гевелинг Л. В. Деструктивные формы организации власти (клетократия, лутократия, плутократия в политической жизни африканской страны) : курс лекций / Л. В. Гевелинг. — Текстовое (символьное) электронное издание. — М. : ИСАА при МГУ, 2004.
23. Кобцев Г. М. Современная государственная политика России по декриминализации общества : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Г. М. Кобцев. — Ростов н/Д, 2007.
24. Рущенко І. П. Соціологія злочинності : монографія / І. П. Рущенко. — Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001.

Анотація

Дрёмин В. М. Концептуальні основи теорії інституціоналізації кримінальних практик як предмета інституціональної кримінології. — Стаття.

У статті ставиться питання про розвиток нового наукового напрямку в кримінології — інституційної кримінології. Є підстави стверджувати, що саме в рамках інституціональної кримінології, на стику таких наук, як кримінологія, філософія права, соціологія, політологія, соціальна психологія, можливо глибоке вивчення конкретних механізмів інституціоналізації злочинної поведінки та розробка адекватних соціальних заходів реагування на ці процеси.

Ключові слова: злочин, кримінальні практики, інституціоналізація, інституціональна кримінологія, соціологія.

Аннотация

Дрёмин В. Н. Концептуальные основы теории институционализации криминальных практик как предмета институциональной криминалогии. — Статья.

В статье ставится вопрос о развитии нового научного направления в криминалогии — институциональной криминалогии. Есть основания утверждать, что именно в рамках институциональной криминалогии, на стыке таких наук, как криминалогия, философия права, социология, политология, социальная психология, возможно глубокое изучение конкретных механизмов институционализации преступного поведения и разработка адекватных социальных мер реагирования на эти процессы.

Ключевые слова: преступление, криминальные практики, институционализация, институциональная криминалогия, социология.

Summary

Dryomin V. M. Conceptual Basis of the Theory on Criminal Practices Institutionalization as a Subject of Institutional Criminology. — Article.

The article raises an issue on the development of a new academic direction in criminology — institutional criminology. There are grounds to assert that in-depth study of specific mechanisms of the criminal behavior institutionalization and elaboration of an adequate social response to these processes are more efficient in the framework of institutional criminology, placed in junction of criminology, philosophy of law, sociology, political science, social psychology.

Keywords: crime, criminal practices, institutionalization, institutional criminology, sociology.

УДК 347.99(477):347.91/95+343.13)

Л. І. Фесенко

ПРАВОВА ПРИРОДА РОЗ'ЯСНЕНЬ ВИЩОГО СПЕЦІАЛІЗОВАНОГО СУДУ УКРАЇНИ З РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ І КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ

Забезпечення однакового застосування норм матеріального та процесуального законодавства полягає, перш за все, у наданні на законодавчому рівні можливості Вищому спеціалізованому суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі — ВССУ) вивчати й узагальнювати судову практику при вирішенні справ цивільної та кримінальної юрисдикцій. Наслідком такого узагальнення є реалізація повноваження вищого спеціалізованого суду, передбаченого п. 4 ст. 32 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», щодо надання судам нижчих інстанцій кваліфікованої допомоги з боку суду вищого рівня у вигляді надання рекомендаційних роз'яснень із питань правозастосування.

За змістом п. 4 ст. 32 Закону ВССУ дає спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції (цивільної та кримінальної). Зазначені положення Закону розуміються як виконання ВССУ функції аналітичного забезпечення, що має подвійну природу: 1) проведення узагальнень судової практики та аналізу судової статистики; 2) надання місцевим загальним судам та апеляційним судам з розгляду цивільних і кримінальних справ та справ про адміністративні правопорушення роз'яснень із питань застосування норм відповідного законодавства. Перший елемент цієї функції вправі виконувати судові палати та відповідні структурні підрозділи апарату, а другий — тільки пленум ВССУ.

Правова природа роз'яснень суду касаційної інстанції та її законодавче вирішення не залишаються поза увагою юридичної науки. Окремі аспекти цієї проблеми досліджували С. М. Братусь [1, 16], А. В. Грищенко [2, 6], С. О. Іванов [3, 121], М. М. Марченко [4, 19], Т. М. Добровольська, А. Г. Мазанов, Є. А. Смоленцев, Х. Б. Шейнін [5] та інші науковці. Стаття 32 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначає, що кінцевою метою роз'яснень,